

Andreas Malm

FOSILNI KAPITAL. Uspon parnog pogona i korijeni globalnog zatopljenja
Fraktura – Institut za političku ekologiju,
Zaprešić i Zagreb, 2018., 592 str.

Knjiga Andreea Malma *Fosilni kapital. Uspon parnog pogona i korijeni globalnog zatopljenja* (engl. *Fossil Capital. The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*, 2016.), prevedena 2018. u izdanju Frakture i Instituta za političku ekologiju, jedan je od najvrjednijih doprinosa razumijevanju ekološke katastrofe u koju iz dana u dan sve dublje tonemo. S koje se god perspektive prilazilo ovoj problematici (ekološke, ekonomske, političke, filozofske, bioetičke itd.), Malmova knjiga zaslužuje epitet nezaobilaznog djela ili bi barem to trebala zaslužiti putem recepcije u narednom vremenu. U tom je pogledu njezin prijevod na hrvatski jezik, za koji je zaslužna Mirta Jambrović, od iznimne važnosti za teorijske napore osvjetljenja ekološke krize u našoj i susjednim zemljama.

Malmova knjiga, pored spomenutih epiteta (koje ću, nadam se, u nastavku prikaza opravdati) nosi i one formalne. Radi se o opsežnoj studiji na 592 stranice (u izdanju na našem jeziku), na kojima su povijest fosilne ekonomije, kao i čitav koloplet njezinih kulturnih, filozofskih, političkih, ideoloških uzroka i posljedica u tančine i svestrano opisani te potkrijepljeni mnoštvom referenci. Visoka znanstvena razina ove studije ne čini je nimalo suhoparnom. Naprotiv, njezin je stil izuzetno privlačan, pristupačan i onome tko se prvi put susreće sa studijama iz svih navedenih polja kojima autor vješto vlada.

Knjiga je podijeljena na šesnaest poglavlja, s pripadajućim podpoglavljima, redom:

„U vrelini prošlosti: prema povijesti fosilne ekonomije“; „Oskudica, napredak, priroda ljudske vrste? Teorije o usponu parnoga pogona“, „Dugi vijek toka: industrijska energija prije ugljena“; „U tom mnoštvu sniva silna energija: mobilizacija moći u kriznom razdoblju“; „Zagonetke prijelaza: trajne prednosti vodenog pogona“; „Bijeg od tekućih zajedničkih dobara: širenje vodenog pogona do kojeg nikada nije došlo“; „Ulaznica za grad: prednosti parnog pogona u prostoru“; „Sila s kojom treba računati: prednosti parnog pogona u vremenu“; „‘Da bi radio, treba mu samo gorivo’: dobivanje energije iz ugljena u buržoazijskoj ideologiji“; „‘Zaustavite dim!': trenutak otpora protiv parnoga pogona“; „Visok stupanj dima: dobrodošlica fosilnoj ekonomiji“; „Mit o ljudskome poduzetništvu: prema drugačijemu društvu“; „Fosilni kapital: energetska osnova buržoazijskih vlasničkih odnosa“; „Kina kao dimnjak svijeta: fosilni kapital danas“; „Povratak toku? Prepreke pred prijelazom“; „Vrijeme je da se to prekine: o CO₂ kao otpadu moći“. Autorovu tekstu pridodan je pogovor Mladena Domazeta i Tomislava Medaka pod naslovom „Povijest koja nam diše za vratom“.

Prije konkretnog prikaza sadržaja knjige, vrijedi spomenuti da je njezin autor profesor ekologije čovjeka na Sveučilištu u Lundu, kako sam navodi, jedinstvenom okruženju za *radikalnu političku ekologiju* (str. 496). U tom je duhu i knjiga poprilično radikalna, tj. korjenita. Drugim riječima, ona korijen ekološke krize čupa iz dubine koju prekriva ideološka površina ili naprosto intelektualna lijenost.

Upravo su nepreispitani ideali našeg historijskog trenutka (utopljeni u njegovu ideologiju) ono što se ovdje dubinski propituje

i izvlači na svjetlo dana. Jedan od ključnih pojmova u rječniku te ideologije svakako je „samoodrživi rast“, koji je analiziran i kritiziran kroz čitavu knjigu. On pak igra ključnu ulogu već u određenju samog njezinog predmeta, a to je *fosilna ekonomija*, čija je jednostavna definicija: „ekonomija samoodrživa rasta koja se temelji na rastućoj potrošnji fosilnih goriva i time stvara kontinuirani rast emisija ugljičnoga dioksida“ (str. 20). Radi se o glavnom pokretaču globalnog zatopljenja, koji stupa na scenu industrijskom revolucijom, čije je iznimno postignuće upravo uvođenje samoodrživog rasta na velika vrata – pri čemu se (eto već prve anomalije) zaboravlja da njegova „samoodrživost“ mora biti hranjena crpljenjem prirodnih resursa (str. 21). Posljedice nezaustavljivog rasta u tom crpljenju, koje već doslovno i figurativno osjećamo na vlastitoj koži, prizivaju sljedeće zadatke:

„Ako je fosilna energija vlak koji se nikada ne zaustavlja, nego uvijek ubrzava, čak i kada se približi litici, zadatak je na vrijeme zakočiti (ili možda iskočiti iz vlaka), a ako postoji vozačica koja to pokušava spriječiti, ona vjerojatno već neko vrijeme sjedi u lokomotivi – moramo saznati tko je ona i kako ona djeluje (možda je to automatski motor, vozilo bez vozača, ali potreba bi ostala ista). Interesi koji su nekoć pokretali vlak možda još uvijek njime upravljaju. Prijašnji prijelaz, može se reći, ne bi bio predložak za sljedeći, koliko *ključ za razumijevanje i uklanjanje prepreka*.“ (str. 25)
Ovaj prijelaz odnosi se na *zamjenu vodenog pogona parnim*, a njezina historijsko-ekonomska analiza čini okosnicu ove knjige. No ta analiza, kako je spomenuto, ne iscrpljuje njezin sadržaj, niti su usko historijska i usko ekonomska znanstvena metoda dovoljne da razjasne ključno pitanje: zašto

je parni stroj prihvaćen i zašto se proširio? To osobito vrijedi ako se pod ekonomskim teorijama podrazumijevaju one Ricarda, Smitha i Malthusa, koje tvore ono što autor naziva „*rikardijansko-maltuzijanskom paradigmom*. Kako se u nastavku jasno pokazuje, teorije o nužnosti nastupanja parnog stroja, koje se koncentriraju na oskudicu potrebnog energetskog potencijala ne-fosilnih izvora u određenom trenutku, naprosto ne odgovaraju historijskim činjenicama. Problem bi bio manji kada se ne bi radilo o prevladavajućoj paradigmi, gotovo potpuno prihvaćenoj u obliku škole mišljenja koju je razvio E. A. Wrigley (str. 38). No Malm ništa manje ne podvrgava kritici ni *determinizam proizvodne snage*, koji se najbolje očitava u poznatoj Marxovoj rečenici: „Ručni mlin daje društvo s feudalnim gospodarom; parni mlin društvo s industrijskim kapitalistom“ (str. 48). Okvir za kritiku je sljedeći:

„Kad bi se ispostavilo da se prijelaz dogodio unatoč tomu što je energija alternativnih izvora pogonske snage ostala *obilnija i jeftinija*, kada ne bi bilo njezine oskudice ni porasta relativne cijene – onda bi rikardijansko-maltuzijanska hipoteza visjela o niti. Kada bi proizvodna snaga u natjecanju s parnim strojem zadržala znatan potencijal za tehnološku vještinu neostvarenu u trenutku prijelaza, ili kada bi parni stroj čak i tijesno pobijedio u neutralnim instrumentalnim uvjetima obavljanja rada ili učinkovitosti, hipoteza determinizma produktivne snage (i tehnološke) našla bi se u nevolji. Doživjela bi još teži udarac kad bi proizvodni odnosi – posebno oni između kapitala i rada – nametnuli odabir parnog pogona, a ne obrnuto.“ (str. 52)

Nadalje, autor iznosi opću podjelu izvora energije na *tok* (vjetar, voda i sl. izvori odi-

jeljeni od fotosinteze), živu *energiju* (životinje i ljudi, u konačnici ovisni o fotosintezi) i *fond* (ugljen, nafta i sl. ostatci davne fotosinteze). Zatim se osvrće na historijski razvoj vodenica, zaustavljajući se na kraju 18. st., kada se bilježi nagli skok pamučne industrije zahvaljujući tipu tvornice kakav razvija Richard Arkwright (str. 64). Treba istaknuti da se upravo kod vodenica po prvi puta, usprkos spomenutoj ulozi industrijske revolucije, pojavljuje fenomen samoodrživog rasta, uz tu razliku spram onoga pogonjenog parnim strojem što ne izaziva kvalitativne promjene u okolini (str. 65). Usporu parnog stroja prethodila je i *proto-fosilna ekonomija*, započeta „ugljenom groznicom“ 1560-ih, koja obilježava ono što autor naziva „elizabetanskim skokom“, a u kojoj je ugljen služio za trenutnu potrošnju toplinske energije, primarno u kućanstvima (str. 66-67). Slijedi pregled razvijanja Wattova patenta parnog stroja i (ne toliko uspješnog) početnog pokušaja njegova plasiranja na tržište.

Nagli skok pamučne industrije uzrokovao je *prvu strukturnu krizu industrijskog kapitalizma* započetu 1825., a u potpunosti dovršenu tek 1848., koju autor prikazuje u nastavku. Kriza je vodila i seriji velikih radničkih pobuna, tolikih razmjera da se činilo kako „te bune guraju Britaniju prema rubu potpune revolucije“ (str. 83). Upravo u tom razdoblju, nimalo slučajno, dolazi do prijelaza na parni pogon: parni su strojevi odigrali ključnu ulogu u nadvladavanju *ovisnosti kapitalista o vještim radnicima* (ponajprije prelcima), kojima je relativna nezamjenjivost osigurala moć suprotstavljanja eksploataciji, pa je tako pokret sindikata prelaca u jednom trenutku „zatvorio tvornice na više mjeseci, čitavo gospodarstvo učinio svojim taocem“ (str.

87). Kapitalisti su oružje za borbu protiv ratobornih prelaca pronašli u *automatizaciji*, konkretno u „samodjelujućoj muli“, stroju na parni pogon koji nije zahtijevao obučenu radnu snagu i čije je širenje istovremeno bilo i širenje parnog pogona, iako je samodjelujuću mulu, i tu se javlja novi problem, moglo bez problema pokretati i vodeničko kolo (str. 87-89). Autor se u nastavku osvrće na nešto drugačiji slučaj uvođenja mehaničkog tkalačkog stana, kojemu je primarna svrha bila discipliniranje iste radne snage, a ne uvođenje nove koja bi zahtijevala manje obuke.

Kako bi pružio dio odgovora na problem odabira parnog pogona, autor se posebno osvrće na hidraulički projekt (koji je uključivao radi ujednačenja toka važnu „samodjelujuću branu“ i velike spremnike) Roberta Thoma, čiji je pokušaj instaliranja u Lancashireu, srcu pamučne industrije, propao. Naime, Thomov je sustav podrazumijevao zajednički pothvat skupine kapitalista, tj. koordinaciju i suradnju, pred kojom su ovi (vođeni konkurentnošću i zavišću) radije odabrali posjedovati skuplje, ali vlastite parne strojeve. Svemu tome treba pridodati i element klasnog sukoba koji je buknuo u strukturnoj krizi:

„...projekti sa spremnicima zahtijevali su značajne *vještine* u inženjerstvu i upravljanju (utjelovljene u ličnostima kao što su Thom i Ashworth). Zahtijevali su veću inteligenciju i veće obrazovanje tvorničara. Parni pogon bio je primitivnija opcija, bilo ga je lakše razumjeti i rukovati njime, i nije bio toliko zahtjevan: pružao je mogućnosti za ‘dekvifikaciju upravitelja’. Spremnici su ulagače uvlačili u *previše* znanstvenički – i, prema tome, suradljiv – pothvat; s parnim pogonom ne bi se trebali aktivno baviti znanošću, samo je

dohvatiti od drugih i upogoniti u svom privatnom prostoru. U tom smislu, parni stroj nadvladao je vodenički kotač zato što je bio *ne tako napredna* proizvodna snaga.“ (str. 156)

Već se ovdje očituje *primat proizvodnih odnosa* naspram proizvodnih snaga u pogledu prelaska na fond. No s rušenjem predodžbi o determinizmu proizvodne snage Malm nastavlja i u sljedećim poglavljima. Pri tome, naravno, klasna borba igra nezabobilaznu ulogu, kako se očituje i u autorovu razmatranju prednosti parnog pogona u prostoru. Naime, sama lokacija na kojoj se nalaze (ili se mogu nalaziti) vodeničko kolo i parni stroj bitno je odredila odabir potonjeg. Mogućnost postavljanja parnog stroja u napućeni grad, koji vrvi od slobodne radne snage, iz kapitalistova je kuta gledanja izuzetna prednost za razliku od gradovima udaljenog i uz rijeku fiksiranog prostora vodeničkog kola (str. 159). Štoviše, zahvaljujući prvom historijskom razdvajanju pretvarača i izvora energije (stroja i rudnika), *kapitalizam je stvorio vlastitu prostornost* – ako je tok nekad bio pokretan, a fond statičan, sada je fond taj koji se može pokretati, dok je tok ostao nepomičan u prostoru (str. 209).

Vodenice su zahtijevale stvaranje čitavih tvorničkih kolonija, pa tako i utrošak velike količine fiksnog kapitala, ali i tvorničku disciplinu koja je bila odbojna onima koji su navikli na tradicionalne kulture relativno slobodnog rada, kao i onima koji su, živeći u sredinama gdje nije bilo strojeva, pred njima bili prestravljeni (str. 164-166). Pored toga, vodenice su se punile neslobodnom radnom snagom iz ubožnica, pa je, uslijed nedostatka dobrovoljnih najamnih radnika, njihovo postojanje ovisilo o prisilnoj radnoj snazi (str. 169-

170). Iako se nekima činilo da su kolonije bile bolje sredstvo za sprečavanje klasnog neprijateljstva, pokazalo se da to nije bio slučaj:

„... one su bile *osjetljivije* na napad nego gradske tvornice, s obzirom na to da su se snažnije morale braniti od štrajkova, sindikata i drugih ispada nepokorene radne snage. Naravno, štrajkova je u ruralnim tvornicama na vodeni pogon bilo desetljećima, ali oni s početka 1830-ih bili su posebno povezani – pušteni s lanca povlačenjem Zakona o sprečavanju sindikalnog udruživanja, radnici su udarili na kolonije na koje su nedavno utrošene goleme količine fiksnog kapitala. (...) Gradska pobuna mogla je biti jednako destruktivna ili čak i destruktivnija, ali izvan tvorničkih vrata bilo je manje tvorničarevih nekretnina za opustošiti, nego u koloniji gdje je *sve bilo njegovo*. (...) Stoga je mir koji je okruživao 'feudalni dvorac' odavao krhkost, ne samo zato što je u njegovu izgradnju uloženo toliko kapitala, nego i zato što bi *tvorničar samomu sebi nanio štetu kada bi otpustio buntovne radnike*, a upravo je to bilo od ključne važnosti.“ (str. 184)

Postojala je, naravno, i vremenska dimenzija problema. Malm navodi sve probleme s kojima su se vodenice susretale u slučajevima ekstremnih vremenskih uvjeta te metode ublažavanja troškova nastalih zbog neujednačenosti toka, od kojih je posebno problematična bila praksa uvođenja prekovremenih sati, ugrožena zakonima koji su ograničili radni dan (posebice za djecu), a koji nisu u jednakoj mjeri pogađali vlasnike parnih strojeva. Gubitke nastale tim ograničenjima, tvorničar u gradu mogao je nadoknaditi tjeranjem radnika na produktivniji i brži rad, što u vodenicama nije mogao biti slučaj, s obzirom na to da

je tok „imao vlastitu vremenitost, koja nije bila onako prilagodljiva povećanoj brzini kao što je to bio fond“ (str. 240). Pored toga, ozbiljnu je razliku napravilo i unapređivanje Wattova parnog stroja u visokotlačni ili ekspanzivni, koji je bez ustezanja prihvaćen uvođenjem spomenutih zakona, bez obzira na veću opasnost od eksplozija (str. 242-243). Osim što je „za vodenice dolazak visokotlačnih parnih strojeva bio posljednji čavau u lijesu“, važna je činjenica da su tek u ovom momentu po prvi puta „isključivo gospodarske prednosti vodenog pogona bile pod pritiskom“ (str. 243).

„Tok je ‘pokretala priroda’, kako je to Babbage rekao; fondovi su bili potpuno statični. No iz perspektive kapitala u pamučnoj industriji, kako se nakupljao u vremenu, *tok je bio podložan zastojima, a fond se mogao iskoristiti u svakom trenutku*, sukob nepomičnog i pomičnog. To može ukazivati samo na to da su kapitalistički vlasnički odnosi u Britaniji s početka devetnaestog stoljeća, proizveli *vlastiti oblik vremenitosti*, koji je, nakon što je došao u trenutak akutnoga proturječja, morao preurediti prirodu.“ (str. 245)

Tim znakovitim mislima autor završava opći historijski pregled prijelaza i pruža donekle jasnu sliku o nekim osnovnim smjernicama razvoja fosilne ekonomije. No ona ima i svoju *ideološku*, još više: *fetišističku* stranu. Ona se otkriva kako u praktičnim predodžbama o stroju kao biću koje ima vlastitu autonomnu silu, tako i u njezinim osnaživanjima u jeziku buržoazije, pri čemu ne treba smetnuti s uma da se ta fetišizacija rodila „iz borbe prsa o prsa protiv ‘neposlušne’ manualne radne snage, kao fantastična izmaglica koja se izdizala s bojišta koja su činila tvornice i radionice;

opremljen ‘automatskim kretanjama i nadljudskom snagom’, stroj je sada bio *fizičko utjelovljenje moći*“ (str. 257). S druge strane, *potpuna podređenost* stroja kapitalistu izazivala je osobitu vrstu fetišizma:

„Fetiš je materijalni predmet prema kojemu se odnosi kao da ima vlastiti život, ali parni pogon bio je fetišiziran upravo zbog toga što ga *nije* imao.“ (str. 274)

Takvo fetišiziranje vodeničko kolo ni u jednom trenutku nije zavrijedilo, s obzirom na nemogućnost potpunog obuzdavanja vode, u čemu je ona u izvjesnom smislu nalikovala buntovnoj radnoj snazi: „radnici su socijalna, a vodeni tokovi prirodna suprotnost parnom pogonu“ (str. 272). Radnici su, očekivano, imali potpuno drugačiju predodžbu stroja. Usporedno se osvrćući na ludističke, čartističke i slične napade radnika na strojeve, autor analizira suprotan oblik fetišizma koji se razvio kod njih – oko parnog pogona stvorili su svojevrsnu *demonologiju*, u okviru koje se razvila i *protoekološka kritika* parnog pogona. „Život u dimu bio je rezerviran za radnike, na njih je sručena sva negacija prirode“ (str. 311).

Mitovi pak ne zastaju samo na polju fetišizma. Oni su prisutni i u upisivanju *transpovijesnih čimbenika u objašnjenje prijelaza* u rikardijansko-maltuzijanskoj paradigmi predstavljenoj u Wrigleyjevoj ideji da ljude naprosto pogoni želja za rastom (str. 326). Malm ovu i sve popratne ideje raskrinkava kao preslikavanje svojstava buržoazijskih vlasničkih odnosa na ljudsku prirodu uopće. Među ostalim, tu se radi o jednom koraku u pokušaju da se klimatske promjene pripišu tobože *poduzetničkoj prirodi ljudske vrste*:

„Prema samoj prirodi društvenog poretku među stvarima, njih [parne strojeve]

su ugraditi mogli samo *vlasnici sredstava proizvodnje*. Oni su bili izrazita manjina čak i u Britaniji, a činili su je isključivo muškarci, isključivo bijelci. Ta klasa ljudi sastojala se od beskrajno malog djelića populacije *Homo sapiensa* s početka devetnaestog stoljeća. Postoji li razlog zašto bi je se trebalo smatrati tipičnijom predstavnicom 'ljudskoga poduzetništva' od ludita, ili onih koji su izvlačili čepove [način protestne opstrukcije parnih strojeva], ili zagovornika demonologije parnoga pogona? (str. 337)

Malm također sustavno pobija, kako on to vidi, pokušaje „antropocenskog narativa“ da ekološkom katastrofom opteretiti savjest *svakog homo sapiensa* pozivanjem na konkretne brojke koje odražavaju razinu odgovornosti pojedinih ljudi i društava. Čovječanstvo, ukratko, ne može *kao takvo* biti *geološki činitelj* da bi se po njemu mogao nazivati čitav period. Ako je pak „čovječanstvo preslaba apstraktnost da bi na svojim leđima moglo ponijeti teret uzročnosti“ (str. 341), onda je ovaj teret svakako prikladnije naturiti na leđa kapitalizmu, koji u velikoj mjeri zaslužuje čast da se nova geološka era nazove „kapitalocen“ (str. 490). Jednostavno rečeno:

„Dehistorizacija, univerzalizacija, ovjekovječivanje, *naturalizaliziranje* nekoga načina proizvodnje karakterističnoga za određeno vrijeme i mjesto: to su najčešće – da ne kažem najotrcanije – strategije ideološke legitimacije. One sprečavaju svaku mogućnost promjene.“ (str. 343)

No Malm ublažava izravni napad na antropocenski narativ, okrećući usputno oštricu i prema redukcionizmu prirodnih znanosti:

„U onoj mjeri u kojoj zamračuje povijesno podrijetlo globalnog zatopljenja i gura fo-

silnu ekonomiju u nepromjenjive uvjete, 'antropocen' je više slučajna nego namjerna ideologija, više proizvod dominacije prirodne znanosti u polju klimatskih promjena i možda općega ublaživanja kritičkih rubova te sužavanja političkih vidika svijeta poslije 1989. godine, nego svijet ikakve zlonamjerne apologetike.“ (str. 344)

Izloživši već u potpunosti jasne argumente u prilog tezi da „tvornice na parni pogon nisu (...) dale društvo s industrijskim kapitalistom, nego upravo suprotno“, autor se osvrće na pojedine marksističke kritike determinizma proizvodnih snaga, kao i na elemente unutar same Marxove filozofije koji proturječe njegovoj spomenutoj jednostavnoj formuli. Oslanjajući se na Marxovo djelo, u nastavku pruža jasne ekonomske analize kapitalističke privrede, pri čemu se posebno osvrće na probleme rasta, viška vrijednosti te upotrebne i razmjenske vrijednosti. Tu, dakako, ne propušta prikazati kako se ta ekonomska kretanja odražavaju na prirodu, odnosno kakvu ona, zajedno sa svojim resursima, igra ulogu u njima.

„Fosilni kapital, drugim riječima, *samoekspandirajuća je vrijednost koja prolazi kroz preobrazbu fosilnih goriva u CO₂*. Trobridan je to *odnos* između kapitala, radne snage i određenog segmenta izvan-ljudske prirode, u kojemu je eksploatacija radne snage koju provodi kapital potaknuta potrošnjom upravo te pomoćne materije. No fosilni kapital ujedno je i *proces*. To je beskrajni tok uzastopne valorizacije vrijednosti, koji u svakoj fazi zahtijeva veću količinu fosilne energije za sagorijevanje. Na to bi se moglo gledati kao na biofizičku sjenu Marxove opće formule kapitala, koja u prvi plan dolazi tek u neočekivani biosferski sumrak.“ (str. 366)

Oko ovog temeljnog kruga fosilnog kapitala vrte se onaj potrošnje fosilnih upotrebnih vrijednosti i onaj prvobitne akumulacije fosilnog kapitala (str. 366-368). Nakon osvrta na još neke od sila kapitalističke ekonomije (poput konkurencije), Malm se još jednom osvrće na proizvodnju novog, *apstraktnog prostora* (prema Lefebvreu, nasuprot apsolutnog prostora) i također *apstraktnog vremena* (prema Postoneu, nasuprot konkretnog vremena), filozofski produbljujući prethodna razmatranja. Autorove analize imaju osobitu vrijednost upravo u jeku borbe protiv kartezijanskog svodenja prirode na *res extensa*. Te analize, prozivao on prešutno ili ne ovakvu filozofiju, jasno vode kritici *kvantificirajućeg* mišljenja i njemu sukladnog djelovanja:

„Prvobitni procjep u odnosima između ljudi i ostatka prirode širi se u vremenu i prostoru, odvajajući ljude od kvalitativnih svojstava jednoga i drugoga dok se radna snaga premješta na mjesta i trenutke koji su odvojeni isključivo za tu svrhu. Prije kapitala, proizvodnja je bila ukorijenjena u domu i vremenu [pri čemu ima u vidu prije spomenute konkretno vrijeme i apsolutni prostor]; s dolaskom kapitala, mora biti iskorijenjena iz obojega, jer joj svrha više nije upotrebna, nego razmjenska vrijednost.“ (str. 387)

Kapital se, naime, isprva umetnuo „u metabolizam između ljudi i prirode *kakva jest*“, no kako oboje prakticiraju „frustrirajuću *autonomiju*“, morao je između njih postaviti i strojeve, „svježje proizvodne snage“, čime je podređivanje prestalo biti tek formalno i postalo stvarno (str. 389-390). Kako su i prijašnje analize pokazale, kapital je „u fondu vidio čarobnu formulu pomoću zaista podređene prirode“, čemu Malm, pored

ostalih paradoksa prihvaćanja razmjenske i odbacivanja upotrebne vrijednosti, dodaje i sljedeći: „obnovljiv, zajednički, već postojeći izvor energije [voda] kapitalu se čini neproizvodnim, ekskluzivnim, onesposobljujućim“ (str. 393).

Autor se posebno osvrće i na proces prekida veza između direktnih proizvođača i zemlje tijekom elizabetanskog skoka, tj. *prvobitne akumulacije fosilnog kapitala*, rušeći (ili barem oslabljujući) pri tome još jednu rikardijansko-maltuzijansku pretpostavku, onu o tobožnjoj oskudici drva kojoj je uslijedio prelazak na ugljen. Početak masovnog iskapanja ugljena veže se uz političke odluke kojima je najednom velik dio crkvene zemlje (u kontekstu raskola Henrika VIII. s Vatikanom) bogat ugljenom bačen na tržište, a skoro nastupanje hiperprodukcije pokazatelj je ne toliko značajne potrebe – sve dok ta potreba nije postala ona vlasnika parnih strojeva.

„Ako u elizabetanskome skoku postoji slabašan trag rikardijansko-maltuzijanske dinamike, on potpuno nestaje u novim intencijama: kao što je dobro poznato, povijest nafte sve donedavno bila je povijest hiperprodukcije, neki sasvim drugi čimbenici odlučivali su o zabijanju bušilica u tlo i postavljanju naftnih platformi. Tvrtka Shell nije otišla na deltu Nigera zbog toga što britansko stanovništvo nije više moglo preživljavati na biljkama. Kapital ne jede zato što je netko gladan – *kapital uvijek jede*.“ (str. 410)

Kako Malm pojašnjava u nastavku, kapital danas izravnije „jede“ daleko od Zapada, što stvara lažni dojam smanjenja zagađenja uzrokovanog razvijenom kapitalističkom privredom:

„Ugljični otisak pametnog, tehnološki vještog, bezbrižnog umjetničkog direktora

nije posljedica onoga što on proizvodi, nego onoga što *konzumira*, a velik dio toga bit će uvezen iz drugih zemalja u kojima neki drugi narodi i dalje obavljaju prljavi tvornički posao.“ (str. 415)

No pripisivanjem *odgovornosti* onima koji konzumiraju robu proizvedenu u udaljenim tvornicama koje emitiraju velike količine ugljičnog dioksida, zanemaruje se i neutralizira posredništvo vlasnika sredstava za proizvodnju, koji su pak jedini krivci za preseljenje „prljave“ industrije, a time i emisija, u zemlje s jeftinom radnom snagom i niskim ekološkim kriterijima (str. 417-418). Malm detaljno opisuje ovaj proces, kako u općim shemama, tako i na konkretnim primjerima, pri čemu naznačuje da su *preseljenje i automatizacija* (tako i robotizacija) glavna kapitalistička oružja u klasnom sukobu.

„Uzevši u obzir da su se kapitalistički strojevi temeljili na fondu od početka devetnaestog stoljeća i da će povećana produktivnost stoga značiti da se svakim satom rada iskorištava veća količina prisvojenog fonda, čini se da postoji zakon rastućeg *fosilnog sastava kapitala*. Borba da se udio ljudske radne snage u odnosu na strojeve svede na najmanju moguću mjeru – neprekidna zamjena koje nema u rikardijansko-maltuzijanskoj paradigmi – uzrokuje porast fosilnoga sastava, koji se, djelujući kroz čitavu kapitalističku povijest, prenosi u zakon *rastuće koncentracije CO₂ u atmosferi*.“ (str. 444).

Suzbijanje snage radničke klase očitovalo se i u prijelazu na *naftu* (iako ugljen još uvijek prednjači u stvaranju emisija ugljičnog dioksida) – moć koju su brojni radnici imali u pogledu štrajkova jenjava s obzirom na manje zahtjeve za radnom snagom u udaljenim bliskoistočnim pustinjama (str. 446-447).

Iluzornost mogućnosti samoinicijativnog kapitalističkog prijelaza na „čiste“ izvore energije pokazuje i činjenica da je u prvom desetljeću trećeg tisućljeća izgrađeno „više elektrana na ugljen nego u bilo kojem drugom desetljeću prije njega“, kao i prisutnost tek triju tvrtki koje se nalaze izvan mreže primitivne akumulacije fosilnog kapitala među deset najvećih u 2013. godini, dok su se ulaganja banaka u rudarstvo i električnu energiju na ugljen između 2005. i 2010. udvostručila (str. 450-452). Stoga se kao jedino rješenje nameće „hitan povratak na tok“ (str. 457). Malm prvenstveno pruža uvid u potencijale energije Sunca i vjetra, ukazujući i na neke pozitivne pomake, kao i na stalno smanjenje cijene toka, tj. tehnologije za njegovo iskorištavanje. Od vrhunca ulaganja u obnovljive izvore energije 2011., do 2013. ulaganja su otpala za 23%, prvenstveno zbog *gubitka razmjenske vrijednosti energije iz toka* (str. 464). Pri tome su se pojavili i stari problemi:

„Prostornovremenski profil toka ne dopušta ništa tako unosno kao što je akumulacija fosilnog kapitala: kako gorivo nije sakriveno na nekom zasebnom mjestu, nego visi kao voće koje svatko može ubrati, višak vrijednosti koji se može izvući iz njihove proizvodnje malen je i ne postoji praznina između lokacije izvora energije i potrošača, u kojoj bi se mogao reproducirati jaz između kapitala i radne snage. Nekima javna dobra ostaju odbojna.“ (str. 465)

Vezanost toka uz (apsolutni) prostor osujećuje potrebu kapitalista da premješta proizvodnju, a vezivanje proizvodnje uz zajednice izgrađene oko energetskih jezgri preokrenulo bi „formulu koja je nekoć donijela prevlast parnome pogonu“ (str. 468). Veliki suvremeni projekti, po-

put Deserteca i Gobiteca, kojima se namjeravalo Sunčevu energiju pretvoriti u toplinsku, a zatim u električnu, doživjeli su sličnu sudbinu kao Thomov projekt – usprkos tehničkoj izvedivosti, zahtijevali su suradnju, pa su propali zbog konkurencije (470-472).

Poanta knjige ovdje je zaokružena: načini na koje je fosilni kapital izrastao sačinjavaju obrazac unutar kojega on funkcionira i danas. Stoga ova studija predstavlja nezostavan prilog borbi protiv njegova opstojanja. Ona može voditi samo u jednom smjeru – odbacivanju kapitalističkog načina privrede. No Malm je oprezan spram revolucionarnih težnji:

„Sve tvrdnje u stilu ‘postoji samo jedno rješenje – revolucija’ ili, ne tako jezgrovito, ‘socijalistički vlasnički odnosi nužni su za borbu protiv klimatskih promjena’, ne drže vodu. Iskustva iz zadnjih dvaju stoljeća ukazuju na to da je socijalizam stanje koje je izrazito teško postići; svaki prijedlog da ga se na svjetskoj razini izgradi prije 2020. godine i da se *zatim* počnu smanjivati emisije ne bi bio samo smiješan, nego i lakomislen. U ovom trenutku, svrha istraživanja razornog djelovanja klime na kapitalističke vlasničke odnose može biti samo *realna procjena prepreka* prijelaza. One rastu iz dana u dan. Ako vremenitost klimatskih promjena prisiljava revolucionare da budu malo pragmatičniji, druge obavezuje da počnu ozbiljno razmišljati o revolucionarnim mjerama.“ (str. 479)

No ako su revolucionarne težnje naivne, onda su to svakako i nade da će se iz samog kapitalističkog sistema (čije su unutarnje nužnosti izvršno prikazane u knjizi) početi „ozbiljno razmišljati o revolucionarnim mjerama“, čak i uz cijenu da ćemo, kako slavno tvrdi Fredric Jameson, lakše zami-

sliti kraj svijeta nego kraj kapitalizma, a potonjeg promatrati upravo kao kraj svijeta. Primarni zadatak našeg povijesnog trenutka čak i nije toliko revolucionarno djelovanje, koliko *revolucionarno mišljenje* koje sačinjava pretpostavku prvome. Ako se izuzme ovaj donekle pomirbeni Malmov moment, čitava knjiga predstavlja upravo primjer revolucionarnog mišljenja, tj. mišljenja *s onu stranu postojećeg* – upravo *utopijskog* mišljenja – koje danas, kada je najpotrebnije, iščezava sa Zapada.

Na tragu spomenute Jamesonove tvrdnje, Malm zaključuje da je postalo „lakše zamisliti namjerno zadiranje velikih razmjera u klimatski sustav nego u kapitalizam“ (str. 486), imajući na umu neke suvremene (poprilično opasne) tehnološke zamisli. Tu se može iščitati jedna od temeljnih istina koje nam je ekološka kriza osvijetlila: problemi koje je razvoj tehnologije donio ne mogu biti rješavani tehnološkim putem. Drugim riječima, kako to izražava Hans Jonas, rast moći (zahvaljujući tehnologiji) premašio je *granice naše odgovornosti*, tako da se rješenje ne nalazi u *više* moći, nego upravo u *ograničenju* moći.

Što se odgovornosti tiče, Malmovo pružanje uvida u „neselektivnu podjelu krivice“ ima izuzetnu vrijednost upravo u tome što se zahvaljujući njoj „ne nazire kraj ovoj mucij“, što pobuna „protiv granja po starom postaje nezamisliva“ (str. 487). No inzistiranje isključivo na krivici vlasnika sredstava za proizvodnju može u izvjesnoj mjeri uroditi istim posljedicama. Naime, takva bi pozicija zamagljila *potencijale malih koraka* koji se mogu uraditi na planu *konzumacije*. Jedna od takvih praksi je *bojkot*, naročito ako se veže uz neke velike zagađivače poput industrije mesa, čije pretpostavke i aktivnosti sačinjavaju jedan

od najvećih doprinosa globalnom zagrijavanju. S obzirom na raširenost konzumacije mesa, ogroman broj zapadnjaka teško je osloboditi posredne odgovornosti za održavanje tih, u svakom pogledu duboko nemoralnih praksi. Premda se Malm ne koncentrira toliko na odgovornost potrošača, pa se ponekad čini kao da ih potpuno lišava krivnje, svakako treba istaknuti da barem onda kada tvrdi da do „istinske promjene može doći samo ako se ljudi trgnu iz mrtvila potrošnje i počnu djelovati na *toj razini*“ (str. 458) ostavlja prostor slobodi potrošačeve volje, tj. odgovornosti da nešto po ovom pitanju uradi.

Putovi ozdravljenja ne mogu se postaviti u isključivu disjunkciju. Borba protiv globalnog zatopljenja, a to onda znači i kapitalističkih društvenih odnosa mora se voditi na svim poljima istovremeno. U netom raspravljenom pogledu to znači i osviještenje licemjernog izjednačenja odgovornosti od strane kapitalističke ideologije i trud onih koji nisu njezini nositelji na onim poljima odgovornosti koja im pripadaju. Upravo potonje često otvara prostor ne samo *utopijskom mišljenju*, nego i *djelovanju* (nije li odbacivanje nečega toliko samorazumljivog Zapadu kao što je meso iz industrijskih pogona dovoljno utopijska radnja?), koje daje svoje male, ali vrijedne doprinose slomu kapitalističkih vlasničkih odnosa. Ako ništa drugo, takvo djelovanje razvija *senzibilitet* za ovdje iznesenu problematiku, koji može vršiti pritisak na donositelje političkih odluka da osujete ekonomski rast (štoviše, da ga preokrenu u *odrast*). No za odgovor na pitanje *zašto rušiti te odnose*, valja sagledati njihovu unutrašnju strukturu i determinaciju, u ovom slučaju s obzirom na njihovu nemogućnost suočavanja s nadolazećom

ekološkom kataklizmom – za početak, valja konzultirati Malmov *Fosilni kapital*.

Josip Guć

Šime Pilić

OKO KRKE. Sociološke studije i rasprave

Književni krug, Split, 2016., 364 str.

U knjizi *Oko Krke* prof. dr. sc. Šime Pilića zastupljeni su radovi koji se izravno ili neizravno odnose na rijeku Krku i njeno porječje. Sociološke studije i rasprave u ovoj knjizi autor je razvrstao u četiri dijela i 11 poglavlja.

Prvi dio, naslova *Porječje Krke u putopisima (16.-18.st.) i u Kačićevu „Razgovoru“*, s dodatkom *krajolika u prozi Vladana Desnice* (str. 15-102), sadrži tri poglavlja: (1) Socijalna eko-historija Pokrčja od 15. do 18. stoljeća u suvremenim putopisima; (2) Socijalna struktura, prostorni i kulturni konteksti u Kačićevu *„Razgovoru ugodnom naroda slovinskoga“*: slučajevi krajeva i krajina u Porječju Krke; (3) Ponešto o stablu i krajoliku u prozi Vladana Desnice. Ova su poglavlja pisana s ekohistorijskog i s kulturoškog stajališta, pa i sa stajališta sociologije književnosti.

U drugom dijelu knjige – *Između Krke i Čikole: miljevačke teme* (str. 103-176) – nalaze se tri poglavlja koja se odnose na prostor Miljevaca. U jednom se poglavlju raspravlja: Jesu li Miljevci jedno selo ili sedam sela? Danas je to, naime, naziv za sedam sela, za jedan kraj, odnosno to je najkasnije od 1692. godine ime župe. U Osmanskom razdoblju taj je kraj u sastavu nahije Nečven, a u srednjem je vijeku u okviru kotara Oprominje (tj. današnji